

"העתיד הוא שינוי האדם"

ד"ר יובל נח הררי מקצר את תולדות האנושות ומתמודד עם השאלות הגדולות, גם עם שאלות החינוך. מסע מרתק על ראשיתו וקצו של המין הקרוי הומו סאפיינס

צילומים: רפי קוץ

יובל נח הררי. "כאשר המו"ל התקשר לספר שהספר מצליח מאוד, עברה בי תחושה גופנית מאוד נעימה - וחלפה. כאשר רודפים אחרי עוד ועוד תחושות כאלה מייצרים אומללות"

קוראים. כל "רעש" מבחוץ עלול לעוות את תוצאות המחקר. מארבע בבוקר עד תשע בערב רק מתכוננים בגוף ובתודעה ובוהנים איך הם פועלים.

הררי למד היסטוריה באוניברסיטה העברית ועשה דוקטורט באוקספורד ("באוקספורד ובאוניברסיטה העברית מבקשים מהסטודנטים לקרוא ולהביע דעה. באוקספורד הסטודנטים קוראים ולא מביעים דעה. ב'עברית' הסטודנטים מביעים דעה ולא קוראים"). הוא מרצה להיסטוריה באוניברסיטה העברית, חי עם בן זוג במושב ליד ירושלים ומגדל שלושה כלבים.

המבט הלווייני והיהדות

אתה נראה כמו היסטוריון שירד מהפסים; היסטוריון של ימי הביניים

כמיטב יכולתי להבין את החיים, אך "מיטב יכולתי" לא הספיק. החיים היו יותר מסובכים ויותר מבלבלים מאי פעם. אז הלכתי לקורס מדיטציית ויפאסנה וגיליתי אוצר מדהים. מצאתי כלי שבעזרתו יכולתי לחקור בצורה ישירה את התודעה, את הסבל, את החיים ואת המוות. המדע יודע לחקור את המציאות האובייקטיבית - ריאקציות כימיות, תגודות במזג האוויר, דפוסים כלכליים וכו'; הוא אינו יודע לחקור את הצד הסובייקטיבי של המציאות, ושם מסתרות השאלות הגדולות. המדיטציה נתנה לי שיטת מחקר שבעזרתה אני יכול לחקור את התודעה שלי, את הסבל, את האושר. אני משתדל לפנות זמן מלימודים ושאר טרדות החיים, להסתגר במעבדה הפנימית שבתוכי ולחקור. בחופשות הקיץ אני נוסע למרכז ויפאסנה לקורסים של 30 עד 46 ימים. כמו בכל מעבדה, גם במעבדה הזאת צריך לשמור על סטריליות, או שומרים על שתיקה גמורה; לא מתקשרים לבית, לא

והאמונות המקובלות בחברה. טוב יותר לסמוך על החוויה הישירה שלך. אם רוצים לדעת את התשובות על השאלות הגדולות, צריך להתמודד אתן באופן ישיר. ספרים, הרצאות ותאוריות יכולים לקחת אותך עד נקודה מסוימת. משם אתה צריך להמשיך בכוחות עצמך.

הררי הוא אכן הוא "חושב לעצמו" (thinks for himself), תכונה שיש רק לאנשים מעטים. רוב האנשים - במיוחד באקדמיה - מצטטים; נעים מתאוריה לתאוריה, ממושג למושג, מנתחים ומשווים. הררי עושה את הדרך שלו, פוגש את השאלות הגדולות לברו ומשיב, או לא משיב, עליהן לברו. אין, כנראה, טיול מאורגן לאמת. "קיצור תולדות האנושות" הוא קיצור הטיול של הררי אל האנושות - אל מקורותיה, טבעה ועתידה.

עוד תחנות? בגיל 24 הגעתי שוב לנקודת קצה. עשיתי

היו צריכים להתמודד עם ילד מוחנן ששאל שאלות גדולות מגיל ארבע-חמש. "מאז שאני זוכר את עצמי אני שואל שאלות גדולות על החיים ומשתומם על כך שהמבוגרים אינם מוטרדים מהן".

ואיך מתחיל העניין בהיסטוריה? למדתי לקרוא בגיל הגן מספר שנקרא "תולדות האנושות". כתב אותו מישל לקר והוא יצא ב"מסדה" מאויר בהמון ציורים מקסימים. יש לי עדיין את העותק ששימש אותי כילד, מלא שרבוטים בכתב ראי. חלק מהציורים בספר חקוקים לי בראש עמוק יותר מכל הציורים האחרים שראיתי בחיי. כשיצא ספרי "קיצור תולדות האנושות", השוויתי אותו לספר הזה ושמתתי לראות עד כמה הם דומים.

עוד תחנות בחיידך? בגיל עשרים יצאתי מהארון, ותהליך הגילוי והקבלה של המיניות שלי שכנע אותי באופן סופי שמאוד מסוכן לסמוך על הדעות

לחשוש; היסטוריה היא תחום אקדמי מאוד שאינו נגיש להמונים, כך שאין סכנה שאהפוך לידוען.

אתה שמח שהספר מוכר. כאשר המו"ל התקשר לספר שהספר מצליח מאוד, עברה בי תחושה גופנית מאוד נעימה - וחלפה. כאשר רודפים אחרי עוד ועוד תחושות כאלה מייצרים אומללות.

מה יעשה אותך מאושר באמת? לראות את האמת, לחוות אותה. זו ההנאה הגדולה ביותר. במהלך רוב ההיסטוריה אנשים האמינו בכך, אבל "הפוסט" של ימינו עשה דהיקוסנטרוקציה לאמת והשאיר אותנו עם תענוגות קטנים וחסרי ערך, גלים ביוכימיים קצרים במוח.

למרות המבטא הזר, הנימוסים הזרים והעניין בהיסטוריה גלובלית, הררי (36) הוא הכי לוקלי שיש. הוא נולד בקריית אתא. אבא מהגרס ברפא"ל, אימא עובדת עירייה. שניהם

יורם הרפז

"קיצור תולדות האנושות" (רביר, 2011) של ד"ר יובל נח הררי חוגג במשך חודשים ברשימות רבי המכר ומוכיח שגם רב מכר יכול להיות ספר מצוי. כאשר מצרפים לספר את הרצאותיו של הררי באוניברסיטה העברית המצולמות ביוטיוב (חכו לשפעת, היא תפנה לכם זמן), לוקחים טריפ היסטוריפילוסופי מסחרר ומבינים משהו על מצבו של האדם. הררי עצמו מתרגש רק לרגע מההצלחה של ספרו והרצאותיו, ושב לעבודתו: מחקר היסטורי ומחקר עצמי בעזרת מדיטציה.

נחלצת מאלמוניות אקדמית ונעשית ידוען. אני מעדיף שלא להפוך לידוען. המעמד הזה כרוך בבובו זמן ואנרגיה משווע. יש לי דברים יותר חשובים לעשות בחיים מאשר לעבור בידוענות. אבל נראה שאין לי ממה

שהתחיל לכתוב היסטוריה מנקודת מבט של לווין? – מהמפיץ הגדול עד העתיד הנראה לעין. איך זה קרה לך?

בלימודים שלי התמקדתי בחקר ימי הביניים, אבל תמיד התעניינתי בשאלות הגדולות של ההיסטוריה והחיים. הרבה אנשים מתעניינים בשאלות כאלה בנעוריהם, אבל בלחצם של החיים – פרנסה, משפחה וכו' – שמים אותן בצד "לרגע" ושוכחים אותן. לשמחתי, לי זה לא קרה. אני עדיין מתעניין בשאלות האלה. ודווקא ההכשרה שלי בחקר ימי הביניים נתנה לי כלים לעסוק בהן באופן יעיל יותר; להתמקד, לאסוף עדויות, להתבונן בדברים בצורה ביקורתית, ומעל לכול – לראות את המציאות מזוויות שונות. למשל, לראות סוגיות כמו זכויות אדם, שוויון וצדק מזווית הראייה של איש ימי הביניים, ולא לקבל כמובן מאליו את זווית הראייה של ימינו. אני שמח שהייתה לי ההזדמנות לחזור עם הכלים האלה אל השאלות הגדולות של ימי נעוריי.

אתה, אבן, עוצר את הריצף הנרטיבי בדי לעסוק בשאלות פילוסופיות. ככה לא עובד היסטוריון.

אני מתייחס להיסטוריה כאל מעבדה לפילוסופיה. אחת הבעיות של הפילוסופיה היא שההיגיון האנושי הוא מכשיר משוכלל מדי. בני אדם מסוגלים להאמין בכל דבר, לכפור בכל דבר ולמצוא טיעונים לוגיים שיישבו כל סתירה ויסתרו כל טענה. לכן פילוסופיה שנעשית באמצעות טיעונים לוגיים בלבד היא בעייתית. פילוסופיה טובה חייבת תשתית אמפירית: היסטוריה מספקת את התשתית הזאת. במקום להתפלסף על דילמות אתיות היפותטיות, אפשר להתפלסף על דילמות אתיות היסטוריות, מהחיים.

בעולמנו הגלובלי אין עוד מדינות עצמאיות; יש עדיין מדינות, אך הן איבדו את עצמאותן... בעידן שבו הגלובוס כולו הוא היחידה הפוליטית העיקרית, החוקרים מתעניינים יותר בהיסטוריה גלובלית, המתעלה מעל גבולות מדיניים ולאומיים

ונוסף על כל הטאיק המקצועיים, אתה גם לא מציע תשובות על שאלות שאתה עצמך מנסה. אתה נוטש את הקוראים עם לא מעט שאלות פתוחות.

אני משתדל לתת כמה שיותר מקום לדברים שאנחנו לא יודעים. אני לא מנסה

ליצור סיפור מושלם ומהודק שנותן תשובות על כל השאלות. להפך, אני חושב שהמדע צומח מהנכונות שלנו להודות בכורוננו. אם אנחנו לא יודעים משהו, אז פשוט צריך לומר "אנחנו לא יודעים". כך למשל, הספר מבליט את העובדה שאנו לא יודעים כמעט כלום על השקפת עולמם של הלקטים ציידים הקדמונים, אנחנו לא יודעים מדוע גברים שלטו בנשים לאורך רוב ההיסטוריה ואנחנו לא יודעים מדוע המהפכה המדעית התחילה דווקא באירופה. הגישה הזאת, שאינה מציעה תשובות שאין לנו, אחראית יותר וגם מעניינת יותר, כי היא משאירה את הקוראים עם רצון לדעת עוד. רציתי להשאיר את הקוראים בלתי מסופקים כדי שימשיכו לשאול ולחקור.

ולמרות, ובעיקר בגלל, שאתה לא היסטוריון "תקני", הספר שלך זוכה להצלחה עצומה.

הוא עונה כנראה על צורך ממשי. לרוב האנשים אין הבנה של מהלך ההיסטוריה האנושית. בבית הספר מלמדים אותם קצת תנ"ך, בית שני, יוון ורומא, מלחמות העולם והיסטוריה יהודית מודרנית. בטלוויזיה הם רואים סדרת אקשן על אבירים בימי הביניים ודרמה תקופתית על אנגליה הוויקינגאית. מדי פעם הם נתקלים במאמר בעיתון על עצמות של אדם קרמון שהתגלו באתר כלשהו או על מחקר גנטי שמוכיח שהאינדיאנים הגיעו לאמריקה מסיביר. זה לא מספיק כדי ליצור תמונה מסודרת של ההיסטוריה. אנשים מעבירים את חייהם בלי שיש להם מושג איך הגענו לכאן ולמה העולם נראה כפי שהוא נראה. הם היו רוצים לדעת אבל אין להם יכולת וזמן לאסוף בעצמם את פיסות המידע השונות ולצרף אותן יחד. הספר עושה

את העבודה הזאת בשבילם. בארבע מאות ומשהו עמודים הוא סוקר את התהליכים המרכזיים ואת המהפכות העיקריות שהפכו אותנו מקוף אדם אפריקאי חסר חשיבות לשליטי כדור הארץ.

תגיד משהו על נקודת המבט ההיסטורית הלוויינית שלך. מהם היתרונות שלה? מה אתה רואה מגובה לווין שאינך יכול לראות מגובה ענן, שממנו כותבים היסטוריונים "תקניים"?

נקודת המבט הלוויינית לא באה להחליף את נקודות המבט האחרות. רוב הכתיבה ההיסטורית נעשית מנקודות מבט "נמוכות" יותר – מחקרים יסודיים של פרקי זמן ואזורים מצומצמים. אבל ישנם דברים שאפשר להבחין בהם רק כאשר מסתכלים על יבשות שלמות ולפני שנים. למשל, קשה מאוד להגדיר מהן תכונות אנושיות אוניברסליות ומהן תכונות אנושיות תלויות תרבות כאשר חוקרים רק אזור מוגבל במשך כמה מאות שנים בלבד. יתר על כן, השאלות הגדולות באמת של ההיסטוריה הן שאלות לווייניות, שאלות ברמת המקרו. למשל, האם להיסטוריה יש כיוון; האם מצבם של בני האדם השתפר לאורך ההיסטוריה או להפך; האם יש צדק בהיסטוריה. ללא נקודת המבט הלוויינית, לא נוכל לענות על שאלות כאלה. פעם היסטוריה עולמית בנוסח "תולדות האנושות" הייתה עיסוק מכובד, 12 הכרכים של ארנולד טוינבי למשל. אחר כך היא נתפסה כהיסטוריה לילדים, כי רק היסטוריה של זמן ומקום מוגבלים היא "מדעית". היום ההיסטוריה העולמית – היסטוריה של ההומו סאפיינס בכל מקום ובכל זמן – חוזרת. ג'ארד דיימונד הדגים אותנו לפני כמה שנים ב"רובים, הידיקים

אנשים מעבירים את חייהם בלי שיש להם מושג איך הגענו לכאן ולמה העולם נראה כפי שהוא נראה. הם היו רוצים לדעת אבל אין להם יכולת וזמן לאסוף בעצמם את פיסות המידע השונות ולצרף אותן יחד. הספר עושה את העבודה הזאת בשבילם

ופלדה" (עם עובד, 2006) ועכשיו אתה עם "קיצור תולדות האנושות". ההיסטוריה העולמית חוזרת?

כן, היא חוזרת ונעשית לגיטימית, ומשתי סיבות מרכזיות – מדעית ופוליטית. הסיבה הפוליטית היא תהליך הגלובליזציה המואץ שהופך את העולם כולו ליחידה פוליטית, כלכלית ותרבותית אחת. למעשה, בעולמנו הגלובלי אין עוד מדינות עצמאיות; יש עדיין מדינות, אך הן איבדו את עצמאותן. בעידן שבו מדינת הלאום הייתה היחידה הפוליטית העיקרית, החוקרים התעניינו בהיסטוריה של לאומים ומדינות. בעידן שבו הגלובוס כולו הוא היחידה הפוליטית העיקרית, החוקרים מתעניינים יותר בהיסטוריה גלובלית, המתעלה מעל גבולות מדיניים ולאומיים.

הסיבה המדעית לחזרה של "תולדות האנושות" היא ההתקדמות העצומה של מדעי החיים בעשרות השנים האחרונות; סודותיו

של המין הומו סאפיינס הולכים ומתפצחים. יש לכך השפעה ברורה על מדעי החברה והרוח, שגם הם עוסקים בהומו סאפיינס. ככל שהמחשבה שלנו מושפעת יותר מתאוריות אבולוציוניות, גנטיות ואחרות, כך אנו נוטים להבין את ההומו סאפיינס כמין ביולוגי החורג מהחלוקה המאולצת לעמים ולקבוצות אתניות. היסטוריה עולמית היא היסטוריה שמושא המחקר שלה אינו עם מסוים או דת מסוימת, אלא המין הביולוגי הומו סאפיינס. מנקודת המבט הגלובלית-ביולוגית שלך, אין לתרבויות לאומיות חשיבות רבה. למשל, היהדות מקבלת בספר שלך כמה שורות בלבד. בעיני עצמנו אנחנו "הצנטרם של הפילדה" – המצאנו את המונותיאזם, את ספר הספרים, את המוסר, את הנצרות... בני השבט שלנו תרמו לכל תחום יצירה אנושי והביאו שפע פרטי נובל... ואצלך, אנחנו פחות מחצי עמוד.

היהדות כמעט לא נזכרת בספר מהסיבה הפשוטה שהיא לא חשובה מספיק. אילו הייתי כותב היסטוריה של המאה העשרים או היסטוריה של המזרח התיכון באלפיים השנים האחרונות, אז כן, הייתי צריך להקדיש הרבה יותר מקום ליהדות וליהודים. אבל כשכותבים היסטוריה של המין הומו סאפיינס ב-70,000 השנים שעברו מאז המהפכה הלשונית, אז אין סיבה של ממש להזכיר את היהדות. מה היא כבר תרמה להיסטוריה? מה הרלוונטיות שלה להתפשטות של ההומו סאפיינס ברחבי העולם, להכחדת מרבית בעלי החיים הגדולים של אמריקה בדי אבות אבותיהם של האינדיאנים, למהפכה החקלאית, להופעת הערים הראשונות, להמצאת הכתב והמטבע או להיסטוריה של

האדם יוצא מגבולות כדור הארץ; נשק אטומי מאיים על קיום המין האנושי; יצורים חיים נוצרים כתוצאה מעיצוב תבוני המורד בחוקי הבררה הטבעית

העיתיד עיצוב תבוני מחליף את הבררה הטבעית כעקרונ היסוד של החיים? הומו סאפיינס מוחלף על ידי "אדם על" בעל תכונות ויכולות שונות לגמרי?

- ההווה** האדם יוצא מגבולות כדור הארץ; נשק אטומי מאיים על קיום המין האנושי; יצורים חיים נוצרים כתוצאה מעיצוב תבוני המורד בחוקי הבררה הטבעית
- ההווה** העיצוב תבוני מחליף את הבררה הטבעית כעקרונ היסוד של החיים? הומו סאפיינס מוחלף על ידי "אדם על" בעל תכונות ויכולות שונות לגמרי?
- 500 שנה** המהפכה השלישית, המהפכה המדעית. האדם מודה בכורונות ומתחיל לרכוש כוחות חסרי תקדים; האירופים מתחילים להשתלט על אמריקה ועל האוקיינוסים; כדור הארץ כולו הופך למרחב היסטורי אחד; עליית הקפיטליזם
- 200 שנה** תחילת המהפכה התעשייתית; המשפחה והקהילה קורסות המדינה והשוק מחליפים אותן; הכחדה מסיבית של מיני בעלי חיים וצמחים
- 4,250 שנה** האימפריה הראשונה: האימפריה האכדית של סרגון
- 2,500 שנה** המצאת המטבע, כסף אוניברסלי; האימפריה הפרסית, שלטון פוליטי אוניברסלי "לטובת כל בני האדם"; הבודהיזם בהודו, אמת אוניברסלית, "לשחרר את כל היצורים מהסבל"
- 2,000 שנה** אימפריית האן בסין; האימפריה הרומית באגן הים התיכון; הנצרות
- 1,400 שנה** האיסלאם
- 14 אלף שנה** הומו סאפיינס מגיע לאמריקה ומכחיד את בעלי החיים הגדולים שלה
- 12 אלף שנה** הומו פלורסינזיס נעלם; הומו סאפיינס נותר מין האדם היחיד בעולם
- 10,000 שנה** המהפכה השנייה, המהפכה החקלאית; בית בעלי החיים והצמחים; מעבר ליישובי קבע
- 5,000 שנה** הופעת הממלכות ראשונות, הכתב והכסף ודתות פוליתאיסטיות
- 300 אלף שנה** שימוש יום יומי באש
- 200 אלף שנה** המין שלנו, הומו סאפיינס, מתפתח במזרח אפריקה
- 70 אלף שנה** המהפכה הראשונה, המהפכה הלשונית. תחילת ההיסטוריה
- 45 אלף שנה** הומו סאפיינס מגיע לאוסטרליה ומכחיד את בעלי החיים הגדולים שלה
- 30 אלף שנה** אחרוני הניאנדרתלים נעלמים
- 65 מיליון שנה** הכחדת הדינוזאורים. היונקים הופכים לשליטי עולם החי
- 20 מיליון שנה** קופי האדם מתפצלים מהקופים
- 6 מיליון שנה** הסבתא המשותפת האחרונה לאדם ולשימפנזים
- 2.5 מיליון שנה** הופעת האדם, הסוג "הומו", במזרח אפריקה
- 2 מיליון שנה** בני אדם יוצאים ממזרח אפריקה ומתפשטים בעולם
- 3.8 מיליארד שנה** אורגניזמים ראשונים. תחילת החיים
- 250 מיליון שנה** ראשוני היונקים
- 13.5 מיליארד שנה** המפץ הגדול
- 4.5 מיליארד שנה** כדור הארץ נוצר

קיצור תולדות החינוך

אם יובל נח הררי היה צריך להוסיף מקצוע אחד למערכת החינוך הוא היה מוסיף מדיטציה. "זה די זול ומתאים לכיתות הסובלות ממגפה של הפרעת קשב וריכוז"

שלוש המהפכות

אתה מתרכז בשלוש מהפכות: המהפכה הלשונית, המהפכה החקלאית והמהפכה המדעית – שלושה תהליכים של מאות שנים, לא התפרצויות קצרות. מדוע לדעתך אלו הן המהפכות החשובות ביותר?

אלו שלוש הקפיצות העיקריות בכוחה של האנושות. המהפכה הלשונית לפני כ-70,000 שנים נתנה לאנושות את היכולת לעבור אבולוציה תרבותית מהירה, ואפשרה למאות בני אדם לשתף פעולה זה עם זה בדרכים יצירתיות. זהו המפתח להשתלטותנו על העולם. המהפכה החקלאית לפני כ-10,000 שנים נתנה לאנושות שליטה על כמה מיני בעלי חיים וצמחים ואפשרה למיליוני בני אדם לשתף פעולה. זה הבסיס להופעתן של

סין, הורו ואמריקה הפרהקולומביאנית? ליהדות וליהודים יש היסטוריה מאוד מעניינת, אבל להרבה דתות ועמים יש היסטוריה מאוד מעניינת; זו לא סיבה לתת להם מקום שאינו מגיע להם. מנקודת מבט של 70,000 שנים, הרבה החשוב היחיד שהיהדות עשתה זה להוציא מקרבה את הנצרות; הנצרות היא באמת דת חשובה – לפחות באלפיים השנה האחרונות. אבל הקרדיט על הישגיה (ופשעיה) של הנצרות מגיע לנוצרים, לא ליהודים. אייפשו לרוץ אחרי הנוצרים ולומר על כל דבר (טוב) שהם עשו "זה בזכותנו! זה בזכותנו!". מי שכותב את ההיסטוריה של הפיזיקה ודאי ייתן מקום מרכזי לניוטון; את הוריו הוא יזכיר אולי בשורה אחת.

נקודה שהסיפור הגדול של ההומו סאפיינס ירגיע קצת את האתנוצנטריזם שלנו ושל עמים אחרים. לסיפור הגדול הזה יש השפעה חינוכית טובה. נדבר על חינוך בהמשך. על אילו צירים ארגנת את הסיפור הגדול שלך?

על שני הצירים המרכזיים של ההיסטוריה: ציר הכוח וציר הסבל. ציר חשוב אחד הוא תהליך צבירת הכוח בידי האנושות. כאן ניסיתי לענות על השאלה, איך מין חסר חשיבות של קוף אדם אפריקאי הפך בתוך כ-70,000 שנה לשליט של כדור הארץ, לגורם המשפיע ביותר על המערכת האקולוגית העולמית. יש כמה תחנות חשובות בדרך, שעליהן אני כותב בספר, ואת כולן יש להבין על רקע תהליך מפתח אחד: צבירה של עוד ועוד כוח בידי האנושות.

אל מול ציר הכוח יש ציר הסבל: מהי ההשפעה של צבירת הכוח הזאת בידי ההומו סאפיינס על פרטים יחידים – בני אדם ובעל חיים אחרים? בעוד שאנו יודעים היטב איך נראה ציר הכוח – גרף עולה בצורה אקספוננציאלית – איננו יודעים איך נראה ציר הסבל. בכלל לא ברור שהחקלאים שהופיעו בעקבות המהפכה החקלאית לפני כ-10,000 שנה היו מאושרים יותר מהלקטים-ציידים שקדמו להם; ובכלל לא ברור שהפועלים שהופיעו בעקבות המהפכה התעשייתית לפני כמאתיים שנה מאושרים יותר מהחקלאים שקדמו להם. אין ביטחון כלל שהאנשים החיים כיום מאושרים יותר מאלה שחיו אלף או 10,000 שנים לפנייהם. ואם נרחיב את המבט ונכלול בו גם בעלי חיים אחרים, ברור שצבירת הכוח בידי ההומו סאפיינס גרמה סבל פל ישוער למיליארדי בעלי חיים.

המדיטציה נתנה לי שיטת מחקר שבעזרתה אני יכול לחקור את התודעה שלי, את הסבל, את האושר. אני משתדל לפנות זמן מלימודים ושאר טרדות החיים, להסתגר במעבדה הפנימית שבתוכי ולחקור

ערים, ממלכות, אימפריות, כנסיות, רשתות מסחר וכדומה. המהפכה המדעית פירקה את הגבולות שהציבה הביולוגיה לאנושות, והיא עשויה לאפשר לאנושות לשנות מן היסוד את החוקים של משחק החיים. היא עשויה להתגלות לא רק כמהפכה ההיסטורית החשובה ביותר, אלא גם כמהפכה החשובה ביותר בתולדות החיים ביקום. במקום חיים המושתתים על בררה טבעית, החיים בעתיד יושתתו, אולי, על עיצוב תבונה.

המהפכה הלשונית אפשרה להומו סאפיינס לאחד אנשים שאינם מכירים אישית בחסות מיתוסים משותפים. האיחוד הזה יצר יתרון שאפשר להומו סאפיינס לחסל את מיני האדם האחרים ולהשתלט על העולם. הכוח אינו נובע רק

מהיכולת הלשונית, אלא ממה שהו יסודי יותר – הדמיון; היכולת של אנשים רבים לדמיין מציאות שאינה קיימת ולתקשר ולבנות אותה באמצעות הלשון. אולי תרחיב קצת בנקודה קריטית זו.

בני אדם התפתחו במהלך מיליוני שנות אבולוציה בקבוצות קטנות של כמה עשרות פרטים לכל היותר. הם מעולם לא נדרשו לשתף פעולה עם מספרים גדולים של זרים, ולכן גם לא התפתחו אצלם אינסטינקטים ורגשות המתאימים לשתוף פעולה עם מספרים גדולים של זרים. למרות זאת, בעקבות המהפכה הלשונית נוצרו שיתופי פעולה בין מאות ואף אלפי פרטים ממין הומו סאפיינס, ואחרי המהפכה החקלאית נוצרו שיתופי פעולה בין עשרות אלפי, מאות אלפי ולבסוף מיליוני בני אדם.

מדינת ישראל, למשל, היא רשת של שיתוף פעולה בין שבעה מיליון בני אדם שרובם המכריע זרים לגמרי זה לזה. אז איך אנחנו מצליחים לשתף פעולה? על ידי דמיון משותף; כולנו מרמיינים מציאותיות שקיימות אך ורק בדמיון שלנו. אנחנו מרמיינים דברים כגון כסף, חברות בעירובן מוגבל, מדינת ישראל, העם היהודי, זכויות אדם, צדק חברתי, ומהדברים המרומיינים האלה, אנחנו גוזרים כללי התנהגות שמאפשרים לנו לשתף פעולה עם זרים גמורים.

אין באמת כסף, חברות מסחריות, מדינות זכו, כלומר יש, אבל רק בדמיון שלנו. הרבר הממשי ביותר הוא הדמיוני. נכון, הממשי ביותר מבחינת החיים האנושיים הוא הדמיון הבין-סובייקטיבי. יש דברים כגון רדיואקטיביות שיש להם קיום אובייקטיבי – הם קיימים אם נאמין בהם ואם לא; יש דברים כגון חלום בלילה שיש להם קיום סובייקטיבי – הם קיימים רק בתודעה הפרטית. ויש דברים שיש להם קיום בין-סובייקטיבי – הם קיימים ברשת התקשורת שמחברת בין תודעות רבות. למשל, מיליוני בני אדם חולמים יחד על גן עדן, ולכן הם מקריבים את חייהם במלחמות. מיליוני בני אדם מאמינים בדולר, ולכן פיסת נייר חסרת ערך כשלעצמה יכולה לקנות מכוניות ובתים. על דמיונות קולקטיביים כאלה בנויות חברות אנושיות; הם מאפשרים לנו לחרוג מתכתיבה הנוקשים של המציאות הביולוגית. אף מין אחר של בעלי חיים לא משתמש בכסף, כי בעלי חיים אחרים לא מסוגלים לדמיין ביחד שלפיסת נייר מצוירת יש ערך. אף שימפנזה לא יהיה מוכן לתת לך בננה בשל האמונה שאחרי ימות

קיצור תולדות האנושות" מזכיר חינוך פה ושם, אך אינו עוסק בו באופן שיטתי. עם זאת אפשר להפיק מהספר שפע של תובנות חינוכיות, למשל שהחינוך כבר מהפכה עם כל מהפכה שהאנושות עברה; שהחינוך הוא עסק מדומיין לפני ולפנים; ושהאדם החדש, "האדם הבורא" – זה שיוצר את עצמו ואת סביבתו מחדש – צריך חינוך חדש כדי שלא יחריב את עצמו ואת סביבתו. בוא נדבר קצת על הנושא שלשמו

הררי: "הפנטזיה על חינוך אחר, מושלם, מתנפצת תמיד על סלע המציאות הכלכלית"

ולפני כ-5,000 שנים, הומצא הכתב. ולהמצאה זו הייתה השפעה עצומה על החינוך. ככל שהחברות האנושיות גדלו, נוצר צורך לזכור ולעבד כמויות גדולות של מידע מתמטי מונוטוני, כגון רשימות מסים. מוחם של הלקטים-ציידים מעולם לא נדרש להתמודד עם השימה כזאת ולכן לא הותאם לה. היה צריך להמציא כלי תרבותי שיסייע לו – הכתב. הכתב הוא מערכת חיצונית למוח שמאפשרת לשמור ולעבד מידע שהמוח מתקשה לשמור ולעבד. כיוון שהמוח הלקטי ציידני בנוי לזכירה של סיפורים – לרכילות על מה שקורה בקבוצה – הוא היה צריך לעבור חינוך מחדש שיאפשר לו לזכור ולעבד מידע "בירוקרטי" באמצעות הכתב. סופרים, לבלרים, פקידים מס וארכיבאים חונכו להפסיק לחשוב כמו בני אדם רגילים ולהתחיל לחשוב בעזרת הכתב. ככל שחשיבות הכתב עלתה, גברה החשיבות של החינוך ל"חשיבה לא אנושית" – חשיבה בעזרת הכתב. שיאה של החשיבה הזאת הוא החשיבה המתמטית. השפה המתמטית זרה מאוד למוח האנושי, ולכן צריך להשקיע מאמץ עצום כדי "לתכנת" אליה את מוחם של הילדים. זו הסיבה שמתמטיקה היא מקצוע כל כך מרכזי וכל כך מרתיע.

זפרק הזמן שאתה מתמחה בו, ימי הביניים, מה הוא תרם לחינוך?

מנקודת מבטנו כיום, הרבר המעניין ביותר בחינוך של ימי הביניים הוא עקרון החניכה. נזירים, אבירים, סנדלרים ואיכרים קיבלו את עיקר החינוך שלהם בתהליך של חניכה. חניכה היא חינוך טוטלי, שבמרכזו עומדים יחסים אישיים הדוקים וארוכי טווח בין החניך (פרח נזירים, נושא כלים, שולייט נפחים) לבין החונך (נזיר, אביר, נפח), שלעיתים קרובות היה גם קרוב משפחה. החונך מלמד הכול כל הזמן, ולא רק מיומנות אחת בפרק זמן קצר. כך, למשל, נושא הכלים לומד מן האביר לא רק איך רוכבים על סוס ומשתמשים בחרב, אלא גם איך חולכים, אוכלים ומדברים. החינוך של ימי הביניים אינו מוגבל למקום מסוים (כיתה) ולזמן מסוים (שיעור), אלא מתבצע בכל מקום בכל זמן.

החינוך המודרני, המושפע מהאידיאלים

הדרך היחידה להעביר את הסדרים הללו לדור הבא היא חינוך. מאכן החשיבות הרבה של החינוך בחברות אנושיות. ללא חינוך, כל המבנים החברתיים, הכלכליים, המשפטיים והמדעיים שלנו יקרסו מיד. מה עשתה המהפכה החקלאית לחינוך? היא סיבכה אותו, כי הסדרים המדומיינים נעשו מסוככים יותר. העידן החקלאי הביא לחלוקת עבודה ברורה יותר – אחד עובד אדמה, השני רועה צאן, השלישי סנדלר, הרביעי חייל. בעקבות זאת החינוך נעשה ממוקד יותר ונפרד (סגרגטיבי) יותר. במצרים של הפרעונים, למשל, אציל קיבל חינוך אחר מאיכר, ולבלר במקדש קיבל חינוך אחר מסנדלר.

התבנסנו – חינוך. ננסה למקם אותו בהקשר של ההיסטוריה הגלובלית-ביולוגית שלך. מה מבחינה ביולוגית עושה את האדם ליצור ניתן לחינוך? כמעט כל יצור מורכב – משימפנזים וכלבים עד נמלים וחובבים – ניתן לחינוך. אף יצור אינו מגיח לעולם עם הוראות שימוש מושלמות. אבל אצל בני אדם יש מרחב גדול יותר לחינוך משתי סיבות ביולוגיות: (1) המערכת הקוגניטיבית האנושית מורכבת בהרבה מהמערכת של בעלי חיים אחרים, מה שמאפשר יותר למידה והתחנכות; (2) בגלל ראשם הגדול, תינוקות אדם נולדים אפויים רק למחצה; המוח ומערכות חיוניות אחרות

◀ של המהפכה המדעית, חתך את עוגת החינוך השלמה של ימי הביניים לפרוסות. כל פרוסה נלמדת במקום אחר, בזמן אחר ועל ידי מורה אחר – שיעור מתמטיקה, שיעור חינוך גופני, שיעור נהיגה, שיעור קרטה. המורים והתלמידים לא מחברים את הפרוסות למכלול משמעותי. החינוך “הפרוס” הזה מאפשר התמחות בתחומים עיוניים וטכניים – למשל פיזיקה ומכונאות – אך מחמיץ דברים חשובים וכלליים יותר כגון חינוך ליצירת מערכות יחסים בריאות. השיעורים החשובים באמת בבית הספר נלמדים, כנראה, בהפסקות.

מה קרה לחינוך במהפכה התעשייתית? המהפכה התעשייתית יצרה את בתי הספר התעשייתיים הממונים שמספקים חינוך לכול בשיטת הסרט הנע. מערכת החינוך שאנחנו מכירים היא במידה רבה תוצר של המהפכה התעשייתית של המאה התשע עשרה. הביקורת שמוטחת בתעשייה מוטחת גם בחינוך התעשייתי – ניכור, כמות במקום איכות, ניתוק מן הטבע וכדומה.

יש אלטרנטיבה?

לכל מבקרי החינוך התעשייתי יש פנטזיה על חינוך אחר, מושלם, אך היא מתנפצת תמיד על סלע המציאות הכלכלית. אי־אפשר להזיז ולהלביש שבעה מיליארד בני אדם ללא התעשייה המודרנית ואי־אפשר לספק חינוך המוני כמעט חינם ללא מערכת חינוך תעשייתית. בית הספר התעשייתי מצליח לגייס מורים עם שכר זעום ומוטיבציה נמוכה כדי שילמדו כיתות צפופות של צעירים תוססים. זה יעיל, זול ואולי הרב היחיד האפשרי בתנאים הקיימים. חינוך אלטרנטיבי הוא יקר, ומתאים לאליטות. כשם שהעשירים קונים מזון אורגני בריא והעניים קונים מזון מהונדס מרוסס, כך העשירים יכולים לקנות חינוך טוב יותר והעניים מסתפקים ב”חינוך ציבורי”.

החינוך הוא אולי המוסד החברתי היחיד שיודע שהוא מדומיין. הוא מדמיון חברה אידאלית ואדם אידאלי (“הבוגר הרצוי”)

ומנסה לחנך לאורם.

אני בכלל לא בטוח שמערכת החינוך מנסה לחנך. האם שיעור ספרות או שיעור מתמטיקה בבית ספר ממוצע מונעים מרצון לחנך – ליצור אדם וחברה אידאליים? אני מאוד בספק. נראה שרוב השיעורים מכוונים להקנות מידע או מיומנות ספציפיים. חינוך אמיתי מצריך התמודדות עם שאלות מאוד נוקבות שהתמודדות אתן אינה רק תאורטית אלא גם מעשית. למערכת החינוך, לבתי הספר

ולמורים אין רצון להיכנס לביצה הטובענית הזאת. ובמידה שהם נכנסים אליה ו”עושים חינוך”, זה בעיקר שטיפת מוח. לחברה יש אידאלים מסוימים כגון שוויון, אוטונומיה ואינדיבידואליזם, והם משפיעים על כל תחומי הפעילות כמעט. האידאלים האלה מקבלים חיזוקים חיוביים ולכן אנשים מאמצים אותם כמובנים מאליהם. מוחם נשטף על ידיהם בסיפורי ילדים, בתכניות טלוויזיה, בספרים, בפוליטיקה, בגן הילדים ובבית הספר. למשל, אנחנו מאמינים בשוויון, ולכן גם ילדי עשירים מתלבשים בכגרי העבודה של בני מעמד הפועלים – ג’נס; וגם המשלה מתלבש בכגרי העבודה של פקיד – חליפה ועניבה. אנחנו מאמינים באינדיבידואליזם, ולכן הילדים שלנו גרים בחדרים פרטיים שאותם הם מעצבים כרצונם; פרסומות בטלוויזיה, שירי פופ, ספרי בריון והרכה מפצירים בנו להיות “נאמנים לעצמך” ולעשות “מה שטוב לך”, ומערכת המשפט מתייחסת לכל אדם כאל אינדיבידואל העומד ברשות עצמו. אם האידאלים האלה היו תלויים רק בחינוך בבית הספר, לא היה להם סיכו; איש לא היה מאמין בהם. החינוך הבית ספרי יכול להצליח רק בזכות כל המערכת האדירה שמקיפה אותו ותומכת בו.

החינוך נתון במלכוד כי הוא צריך להנך למחר, להבין את הילדים לעשורים הבאים, אך מוקף בחברה שחיה היום ומוריה הובשרו אתמול. איך צריך להוראות בית ספר שמכין את תלמידיו לעתיד, לאתגרים הכבירים שאתה כותב ומדבר עליהם?

בית הספר אינו מחנך להיום וודאי שלא למחר; הוא אינו מקנה כישורים מספיקים להתמודדות עם מורכבותם של החיים. הוא מקנה בעיקר פיסות מידע ומיומנויות נקודתיות. כאשר עולות שאלות מהותיות ומורכבות כגון מהו הטוב; מהי האמת; מהי משמעות החיים – בית הספר יוצא מהמשחק ואומר “על זה תחשבו בעצמכם”. ההתחמקות הזאת הפכה לאידאולוגיה: “אנחנו לא אומרים לכם מה טוב ומה אמיתי ומהי משמעות החיים; אנחנו מחנכים אתכם לחשוב על זה בעצמכם”. זה נשמע כמו מופת של סובלנות ופתיחות, אבל זה בעצם כסת”ח. כי אנחנו הרי לא יודעים מהם הטוב והאמיתי ומהי משמעות החיים, ואין לנו רצון ותקציב לעסוק בזה, אז אנחנו אומרים לילדים “תחשבו בעצמכם”.

שכה לרגע מהאילוצים ונסה לנסח עקרונות לחינוך אידאלי.

אילו הייתי שוכח מהאילוצים, הייתי עוסק בפילוסופיה. היסטוריון אינו יכול לשכוח מהאילוצים, אבל אם אתה מאלץ אותי, אז מערכת חינוך אידאלית בעיניי מתרכזת בהתמודדות עם החיים ולא בהכשרה מקצועית, והיא נבנית על שלושה עקרונות: חברה עצמית – מי אני? מה מניע אותי? מה חשוב לי בחיים? שליטה עצמית – איך אני מתנהל עם עצמי? איך להציב מטרות ולהשיג אותן? איך ליצור סדר עדיפויות, להתמקד בעיקר ולהתמודד עם מכשולים וכישלונות? מוסריות – איך להתנהל בעולם? איפה אני ביחס לאחרים וביחס לסדר החברתי?

אין לי מושג איך אפשר לממש את העקרונות האלה בכיתה של ארבעים ילדים, בשיעורים של שעה־שעתיים, עם מורים בעלי משכורת יורדה. אבל, חרף האילוצים, הייתי מכניס דבר אחד לתכנית הלימודים – מדיטציה. זוהי השיטה היעילה ביותר שבני אדם פיתחו ללמוד באופן ממוקד ושיטתי את התודעה של עצמם. וזה גם די זול ומתאים לכיתות הסובלות ממגפה של הפרעת קשב וריכוז. אם אנחנו מוכנים להלעיט את התלמידים בכימיקלים כגון ריטלין, מדוע לפחד ממדיטציה?

ההיסטוריה כפי שאתה מלמד אותה היא סיפור מרתק. בבית הספר היא בדרך כלל משעממת. ההיסטוריה בבית הספר לא חייבת להיות משעממת. לי היו כמה מורים טובים להיסטוריה. המפתח להוראת היסטוריה הגדולות – מה אפשר להומו סאפינס להשתלט על כדור הארץ; האם ההיסטוריה יש כיוון; האם יש צדק בהיסטוריה; איך נוצרה הכלכלה הקפיטליסטית והאם היא שיפרה את מצב האנושות, וכדומה. שאלות כאלה הן שאלות מרתקות כמעט בכל גיל, והן מטעינות את התהליכים והאירועים ההיסטוריים בעניין. בלעדיהן ההיסטוריה הופכת לרשימות של תאריכים ושמות לצורך שינון ובחינה.

ומה קורה אצלך באוניברסיטה? אתה מרוצה מהחינוך הגבוה?

האוניברסיטה היא המשך ישיר של בית הספר. גם היא עסוקה בעיקר בהקניית ידע ומיומנויות מקצועיים. יש מובן חשיבות רבה להכשרה מקצועית, במיוחד בגילים שבהם אנשים כבר צריכים לפרנס את עצמם, אבל הייתי שמח אילו האוניברסיטה הייתה מצדיקה את שמה ועוסקת בהשכלה גבוהה ובחינוך גבוה, ולא רק בהכשרה מקצועית. ■

הוא גיגע לגן עדן של שימפנזים ויקבל מלא בננות. רק הומו סאפינסים מסוגלים להאמין בדבר כזה – ולכן הם שולטים בעולם.

הסדר הקיים לא רוצה שנדע שהוא מדומיין; הוא רוצה שנחשוב שהוא אמיתי, שהוא מציאות אובייקטיבית הנכפית עלינו. אבל, וזה נותן מקום לאופטימיות,

היסטוריה עולמית היא היסטוריה שמושא המחקר שלה אינו עם מסוים או דת מסוימת, אלא המין הביולוגי הומו סאפינס

אם הסדר הקיים מדומיין, אז בואו נדמייין סדר טוב יותר.

המודעות ליסוד הרמיוני המכונן את הסדר הקיים אכן מחלישה אותו. לכן רדת, אידאולוגיות, אומות, מערכות חוקים וסדרים מדומיינים אחרים עושים מאמץ להכחיש את היותם מדומיינים. אנחנו מלגלים על האמונות הטפלות של ההודים שעומדות ביסוד שיטת הקאסטות, אבל אנחנו נתרעם מאוד אם מישהו יצביע על כך שגם זכויות האדם או אלוהים קיימים רק בדמיון הקולקטיבי שלנו. עם זאת לא פשוט להתחיל לדמייין סדר חברתי או פוליטי נחמד יותר, כי הסדר הפוליטי מבוסס על דמיון קולקטיבי, לא על דמיון פרטי. אם אתה רוצה לשנות את המיתוס הלאומי הישראלי, תצטרך לשכנע מיליוני אנשים להתחיל לדמייין דברים חדשים. זה קשה מאוד, אם כי לא בלתי אפשרי. זה בדיוק מה שקורה במהפכות. כך, למשל, ב־1789 המהפכנים אמרו למיליוני צרפתים: “תפסיקו לדמייין שיש דבר כזה ‘אלוהים’ שנותן סמכות פוליטית לנציג בשר ודם, ותתחילו לדמייין שיש דבר כזה ‘האומה הצרפתית’ שנותנת סמכות פוליטית לנציגים בשר ודם”.

לפני כ־10,000 שנה התרחשה המהפכה החקלאית. החיטה בייתה אותנו. הפכנו לעבדי החיטה – לזריעה ולקצירה שלה – והתיישנו בכפרים. תמצית המהפכה: יותר אנשים בתנאים יותר גרועים. אנחנו מייצרים ללא בוונה מציאות שמאמללת אותנו.

לא תמיד; לא כל מציאות שאנחנו יוצרים עם או בלי כוונה מאמללת אותנו. הבעיה

העיקרית שלנו היא השגת עוד ועוד כוח שאיננו יודעים מה לעשות אתו. שדרגנו את עצמנו מסירת משוטים לספינת מפרש לאוניית קיטור לנושאת מטוסים, אבל עדיין אין לנו מושג לאן אנחנו מפליגים.

הדמיון אנושי המשותף ממשיך לנצח גם בעידן החקלאי ובונה אימפריות. האימפריות מוחקות את ההבדלים בין תרבויות מקומיות. אתה טוען שזהו מהלכה של ההיסטוריה – יותר אחדות ואחידות, אימפריה, גלובליזציה. איזה נרטיב מדומיין יכול להחזיק את העולם הגלובלי שלנו?

אנחנו הולכים כנראה לקראת עולם אחר, לאימפריה גלובלית החולשת על כל בני האדם וכל המדינות, וזה לא רע. לנרטיב שעושי לאחר את האימפריה הגלובלית הזאת הייתי קורא “בירגלובלי”; נרטיב ששם דגש על היסוד הביולוגי המשותף לכל בני האדם ועל הבעיות הגלובליות שרק ממשלה עולמית יכולה להתמודד אתן, בעיות כגון התחממות כדור הארץ, הכחרות מיני בעלי חיים וצמחים ואתגרים שהמדע והטכנולוגיה יציבו לנו. כשהמדע, למשל, יביס את המוות

השאלות הגדולות באמת של ההיסטוריה הן שאלות לוויניות, שאלות ברמת המקרו. למשל, האם להיסטוריה יש כיוון; האם מצבם של בני האדם השתפר לאורך ההיסטוריה או להפך; האם יש צדק בהיסטוריה. ללא נקודת המבט הלווינית, לא נוכל לענות על שאלות כאלה”

ויציע לאנושות אופציה של “נעורי נצח”, הוא יציב אתגר שלא ממשלת ישראל ולא ממשלה אחרת יכולה להתמודד אתו לבדן. “נעורי נצח” יאפילו על כל הנרטיבים הלאומיים. המהפכה המדעית הזאת שתופסת תאוצה מפחידה היא בעצם מהפכת

הבורות; יבשת אחת קטנה ושוולית (ניטשה קרא לה “הזנב המשתלשל מגופה של אסיה”) הייתה מוכנה להודות בבורותה והשתלטה על העולם.

הגילוי שעומד ביסוד הגילויים של המהפכה המדעית הוא הבורות. אירופה גילתה שבני אדם אינם מבינים את העולם ואין להם תשובות על השאלות החשובות ביותר. מכאן צמח גם אידאל הקרמה – אם נגלה ידע חדש נוכל לעשות דברים חדשים, לפתור בעיות “בלתי פתירות” ולהתקדם. ב־500 השנים האחרונות שינתה ההכרה הזאת את החיים על כדור הארץ ללא היכר. אדם שהיה נרדם, נגיד, בשנת 500 ומתעורר בשנת 1000 היה מתמצא ללא קושי בעולם; אדם שהיה נרדם ב־1500 ומתעורר בשנת 2000 לא היה מאמין למראה עיניו. הוא היה משוכנע שהגיע לגן עדן או לגיהנום, אבל לא לעולם.

מה אומרות לנו כל התובנות ההיסטוריות שלך, לאן אנחנו הולכים? אנחנו הולכים לקראת שינויים מרחיקי לכת. העתיד הוא שינוי האדם; לא שינוי המבנה החברתי, לא שינוי שיטת הבחירות, לא שינוי כלי הרכב או כלי הנשק; העתיד שייך לשינוי האדם עצמו. סרטי מדע בדיוני מציגים אנשים כמונו שטסים בחלליות ויורים ברובי לייזר. אלו זוטות. מה שבאמת הולך להשתנות זה לא כלי הרכב או הנשק, אלא מי שנוהג בהם ומפעיל אותם. האדם הולך להפוך לאל, לרכוש יכולות שבעבר נחשבו אלוהיות – נעורי נצח, בריאת יצורים חיים, בריאת עצמו מחדש. בעתיד הנראה לעין ההומו סאפינס יוכל להנדס מחדש אפילו את מוחו הלקטי־צידי.

זה טוב או רע? כל האופציות פתוחות, והן תלויות ביכולתנו לפצח את חידת הסבל ולא רק את חידת הכוח. הרקורד שלנו לא מזהיר, אבל עדיף לשמור על אופטימיות.

מה יבוא במקומנו? איך ייראה ההומו פוסטי־הומו סאפינס, שאתה קורא לו “האדם הבורא” (Homo Creator)?

אנחנו לא יודעים מה יבוא במקומנו וגם לא יכולים לדעת. מה שיבוא במקומנו חורג משרה המשמעות שלנו. הדמיונים, אותם יצורים אלוהיים למחצה, שיבואו במקומנו שונים מאתנו הרבה יותר משאנו שונים מהניאנדרתלים. כשם שלניאנדרתלים אין כלים להבין אותנו, כך לנו, ההומו סאפינס, אין כלים להבין את הדמיונים שיבואו אחרינו; ועל מה שלא ניתן לדבר, מוטב לשתוק. ■